

ΓΕΩΡΓ. Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΩΝ ΕΠΤΑΝΗΣΙΩΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΩΝ:
ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΜΟΙΒΕΣ (17ος-19ος ΑΙ.).
ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η υπάρχουσα βιβλιογραφία σχετικά με την τέχνη στον Ιόνιο χώρο μας πείθει δίχως άλλο για το έντονο ενδιαφέρον των ερευνητών προς την κατεύθυνση αυτή¹. Αξιόλογες προσωπικότητες ή “ήσσονες” θεράποντες της

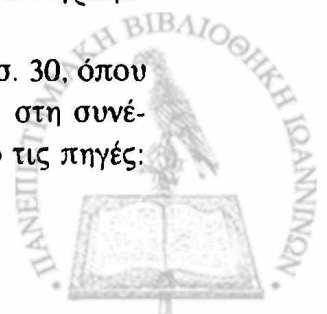
1. Παραθέτουμε τη βασικότερη βιβλιογραφία: Γεράσιμος Ε. Μαυρογιάννης, «Ἡ τέχνη ἐν Κρήτῃ καὶ Ἐπτανήσῳ», Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον Κ. Ἀσωπίου, ἐν Ἀθήναις 1889, σσ. 279-294. Νικ. Δ. Καλογερόπουλος, «Ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴν Τέχνην. Ἱστορικαὶ εἰκόνες ἐν Κεφαλληνίᾳ παριστῶσαι τὴν Θεοτόκον», Ἀνθρωπότης, τόμ. Α' (1920), τεύχος ζ', σ. 10 κ.έ. Ν. Ι. Γιαννόπουλος, «Ἀργυρότευκτον δίπτυχον ἐν τῇ Μονῇ Κηπουρίων Κεφαλληνίας», Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, τόμ. 9 (1926), σ. 578. Του Ἰδίου, «Ἡ Μονὴ Κηπουρίων ἐν Κεφαλληνίᾳ», Θεολογία, τόμ. 15, τεύχος ΝΖ' καὶ ΝΗ' (Ἰανουάριος - Ἰούνιος 1937), κυρίως στις σσ. 144-148, ὅπου αναφέρεται σε φορητὲς εἰκόνες τῆς παραπάνω μονῆς. Κων. Γ. Μαχαιρᾶς, Ἡ Λευκὰς ἐπὶ Ἐνετοκρατίας 1684 - 1797, Ἀθήνα 1951, κυρίως στις σσ. 248, 250, 251 καὶ 256, ὅπου δημοσιεύονται πληροφορίες γιὰ ἀγιογράφους στὴ Λευκάδα. Φ. Γιοφύλης, «Ἡ ζωγραφικὴ στὴν Κέρκυρα», Κερκυραϊκὰ Χρονικά, τόμ. 6 (1958), σσ. 5-40. Χρ. Σ. Θεοδωράτος, «Ἡ Θεία Μετάληψις», Ἐπτανησιακὴ Πρωτοχρονιά (1960), σσ. 244-245. Μιχ. Λουκίτσας, Ἡ Κέρκυρα ἐστὶ μεταβυζαντινῆς ἀγιογραφίας, Ἀθήναι 1960. Κατερίνα Χαριάτη, «Ἡ Τέχνη στὰ Ἐφτάνησα», Ἐπτάνησος, Ἀφιέρωμα στὰ ἑκατόχρονα τῆς Ἐνώσεως (1864 - 1964), Εἰσαγωγή ἐπιμέλεια Σπύρου Μυλωνᾶ, Ἀθήνα 1964, σσ. 335-338. Βλ. ἀκόμη τις ἐργασίες τοῦ Ντίνου Κονόμου, που ἀναφέρονται κυρίως στὴ Ζάκυνθο καὶ στὴν Κεφαλονιά: Ντίνος Κονόμος, Ναοὶ καὶ μονὲς στὴ Ζάκυνθο, Ἀθήνα 1964. Του Ἰδίου, Ἡ Χριστιανικὴ τέχνη στὴν Κεφαλονιά, Ἀθήνα 1966. Του Ἰδίου, Ἐκκλησίαι καὶ μοναστήρια στὴ Ζάκυνθο, Ἀθήνα 1967. Του Ἰδίου, Ἱστορικὲς εἰκόνες τῆς Παναγίας στὴ Ζάκυνθο, Ἀθήνα 1973. Γεω. Η. Πεντόγαλος, «Ἡλίας ἢ Λέος Μόσχος, ἀγιογράφος στὶς ἐκκλησίες “Ἀνάληψη” καὶ “Παντοκράτορας” στὸ Ληξούρι (1664-1665)», Παρνασσός, τόμ. Ιστ' (1974), σσ. 34-51. Πάνος Γ. Ροντογιάννης, «Ἡ Χριστιανικὴ Τέχνη στὴ Λευκάδα», Ἐπετηρίδς Ἑταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν, τόμ. 3, (1973), σσ. 1-496. Μαρία Καζανάκη, «Εἰδήσεις γιὰ τὸ ζωγράφο Θωμᾶ Μπαθᾶ (1554-1599) ἀπὸ τὸ νοταριακὸ ἀρχεῖο τῆς Κέρκυρας», Δελτίον τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας, τόμ. Α' (1977), σσ. 124-138. Γεώργ. Ν.

επτανησιακής καλλιτεχνίας επισημάνθηκαν κατά καιρούς και βιβλιογραφήθηκαν. Ερευνήθηκαν εξάλλου και αξιολογήθηκαν οι τόσο δυναμικές ξενόφερτες επιδράσεις, αναλύθηκαν οι όποιες τεχνοτροπίες και εντοπίστηκαν οι γηγενείς δυνάμεις αντίστασης και αφομοίωσης. Η πρόσφατη εξάλλου έρευνα “πρόδωσε” ένα μυστικό, που είχε διατυπωθεί ως υπόθεση: ότι τα Αρχεία της Επτανήσου έχουν να προσθέσουν αξιόλογες ακόμη ειδήσεις και να συμβάλουν αποφασιστικά στη μελέτη της επτανησιακής

Μοσχόπουλος, «Οί Κρήτες ξυλογλύπτες Ίωάννης και Άντζολος Μοσκέτης στην Κεφαλονιά (ΙΖ΄ αϊ.)», *Ο Έραμιστής*, τόμ. 12 (1975), σσ. 241-261. Του Ίδιου, «Άνέκδοτα στοιχεία για την εκκλησιαστική τέχνη στην Κεφαλονιά (17ος-19ος αϊ.). (Άγιογράφοι - ξυλογλύπτες - άργυρογλύπτες)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 2 (1977), σσ. 215-265. Του Ίδιου, «Συμπληρωματικά για την εκκλησιαστική τέχνη στην Κεφαλονιά (17ος-19ος αϊ.). (Καλλιτέχνες και έργαστήρια ζωγραφικής)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 4 (1982), σσ. 266-318. Για μια ευρύτερη βιβλιογραφική κάλυψη: Άνδρέας Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα Ίστορίας τής θρησκευτικής ζωγραφικής μετά τήν Άλωσιν*, Άθήναι 1959. Άλκιβιάδης Γ. Χαραλαμπίδης, *Συμβολή στη μελέτη τής Έφτανησιώτικης ζωγραφικής του 18ου και 19ου αιώνα*, Ίωάννινα 1978. Φοΐβος Πιομπίνος, *Έλληνες άγιογράφοι μέχρι τό 1821*, Άθήνα 1979 (και δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη με 245 σσ. επί πλέον, Άθήνα 1984). Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει των εργασιών του Παν. Λ. Βοκοτόπουλου, του κατεξοχήν επτανησιολόγου όσον αφορά την εκκλησιαστική τέχνη, που εκτός από το λαμπρό τόμο για την κερκυραϊκή τέχνη (Παν. Λ. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες τής Κέρκυρας*, Άθήνα 1990, σσ. 428) μελετά την επτανησιακή εκκλησιαστική τέχνη με τις τόσες δημοσιεύσεις του σε επτανησιακά ή άλλα περιοδικά. Βλ. κυρίως Παν. Λ. Βοκοτόπουλος, «Δύο μεγάλες Δεήσεις στην Κέρκυρα», *Βυζαντινά*, τόμ. 13 (1985), σσ. 391-414. Του Ίδιου, «Ίδιομορφίες στην διακόσμηση τών κερκυραϊκών τέμπλων», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 5 (1986), σσ. 149-156. Πρέπει ακόμη να ληφθούν υπόψη α) ο ειδικός για την τέχνη τρίτος τόμος των *Πρακτικών του 5ου Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, έκδ. Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 1991, όπου οι σχετικές εργασίες των Διον. Ζήβα (σσ. 77-95), Π. Βοκοτόπουλου (σσ. 97-113), Αγγελικής Κατσιώτη (σσ. 115-124), Γ. Αντζουλάτου (σσ. 135-149), Μ. Χατζηδάκη (151-155), Δημ. Τριανταφυλλόπουλου (σσ. 163-177), Αφρ. Αγοροπούλου - Μπιρμπίλη (σσ. 179-212), Ευαγγελίας Λυκούδη (σσ. 213-232), Χρυσήδος Τζουβάρα - Σούλη (σσ. 243-268). Τέλος συμπληρώνουν τη σχετική βιβλιογραφία οι πρόσφατες πολυτελείς εκδόσεις υπό τύπο λευκώματος *Κεφαλονιά. Ένα Μεγάλο Μουσείο*, τόμοι 1(1989), 2(1994), 3(1996), με εισαγωγή και γενική επιμέλεια Γ. Ν. Μοσχόπουλου, όπου το δημοσιευόμενο φωτογραφικό υλικό τεκμηριώνουν εργασίες διακεκριμένων ειδικών επτανησιολόγων.

2. Βλ. Ντίνου Κονόμου. *Η εκκλησιαστική Τέχνη στην Κεφαλονιά*, ό.π., σ. 30, όπου προβαίνει σε υποδείξεις για σχετική έρευνα στα επτανησιακά αρχεία. Και, στη συνέχεια, βλ. πραγματοποίηση αρχειακής έρευνας και δημοσίευση στοιχείων από τις πηγές:

τέχνης². Αλλά ποτέ έως τώρα οι συνθήκες εργασίας των Επτανησίων καλλιτεχνών, οι οποίες οπωσδήποτε στάθηκαν αποφασιστικής σημασίας προσδιοριστικοί παράγοντες για την παραγωγή και την ποιότητα του καλλιτεχνικού δημιουργήματος, δεν απασχόλησαν την επιστήμη.

Αν δεχτούμε ότι οι διαφοροποιήσεις στις μεθόδους της οικονομικής παραγωγής επηρεάζουν όλα τα υπόλοιπα κοινωνικά πρότυπα, τότε το φαινόμενο που προσδιορίζεται ως “επτανησιακή τέχνη” είναι διαχρονικά αντικείμενο αναφοράς των σχετικών διαφοροποιήσεων. Έτσι, λοιπόν, θα πρέπει να μελετηθούν τα κοινωνιολογικά φαινόμενα σε συνάρτηση με τις εκάστοτε οικονομικές δομές και τις γεωγραφικές πολιτικοστρατιωτικές ανακατατάξεις στην Επτάνησο. Η έρευνα δεν είχε την ευκαιρία να προσέξει ιδιαίτερα τον παραγωγό καλλιτέχνη, αλλά στάθηκε κυρίως στα δημιουργήματά του.

Στη μελέτη μας ο προβληματισμός θα δομηθεί πάνω κυρίως σε δύο άξονες: στις εργασιακές σχέσεις των παραγωγών-καλλιτεχνών και στις αμοιβές του έργου τους. Βρισκόμαστε, λοιπόν, ενώπιον ενός κοινωνικού συνόλου, που ασκεί την τέχνη κυρίως για λόγους βιοποριστικούς. Το ταλέντο είναι βέβαια προσδιοριστικός παράγοντας, αλλά η ενασχόληση παίρνει καθαρά τον χαρακτήρα επαγγέλματος και έχει όλα τα στοιχεία που προσδιορίζουν εργασιακή μορφή.

Θα πρέπει ακόμη να σημειώσουμε πως στο άρθρο μας αντικείμενο της παρατήρησής μας δεν είναι οι διακεκριμένες μορφές της καλλιτεχνικής

Π. Ροντογιάννη, «Η χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα», ό.π., σσ. 1-196, Γερ. Η. Πεντόγαλου, «Ήλιος ή Λέος Μόσχος (1664-1665)», ό.π., σσ. 34-51, Μαρίας Καζανάκη, «Ειδήσεις για τόν ζωγράφο Θωμά Μπαθά (1554-1599)», ό.π., σσ. 124-138, και Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλου, στις εργασίες που αναγράφονται παραπάνω (σημ. 1). Για επιδράσεις στην επτανησιακή εκκλησιαστική τέχνη βλ. (εκτός από τις εργασίες του Π. Βοκοτόπουλου), στις: Άλκιβιάδη Χαραλαμπίδη, *Συμβολή στη μελέτη της έφτανησιώτικης ζωγραφικής*, ό.π., σσ. 25-77. Άθασασίου Παλιούρα, «Τὰ Έπτάνησα καλλιτεχνική γέφυρα μεταξύ Κρήτης καί Βενετίας», *Κεφαλονιά. Ένα Μεγάλο Μουσείο*, τόμ. 1 (1989), σσ. 205-212. Δημ. Φ. Τριανταφυλλόπουλου, «Ορθόδοξη Άνατολή καί Λατινική Δύση: Ένα καίριο πρόβλημα μέσα από τήν εκκλησιαστική Τέχνη τής Έπτανήσου», *Πρακτικά 5ου Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου*, τόμ. 3, Αργοστόλι 1991, σσ. 163-177. Ιωάννη Ρηγόπουλου, «Φλαμανδικές επιδράσεις σε εικόνες επωνύμων καί ανωνύμων μεταβυζαντινών ζωγράφων στην Κεφαλονιά», *Κεφαλονιά. Ένα Μεγάλο Μουσείο*, τόμ. 3, Αργοστόλι 1996, σσ. 205-218.

σφαίρας του Ιόνιου χώρου, ή τουλάχιστον μόνον αυτές: κυρίως είναι η μάζα των καλλιτεχνών, μετρίων και “ησσόνων”³.

Πράγματι, ο ερευνητής των κωδίκων, καταστίχων και λυτών εγγράφων των Επτανησιακών Αρχείων, ιδιαίτερα στις σειρές των Νοταριών και των Εκκλησιαστικών, καθώς συναντά τόσο συχνά αναγραφές και εργασιακές συμβάσεις αγιογράφων, ξυλογλυπτών και αργυρογλυπτών, είναι αδύνατο να μη δεχτεί τα μηνύματα για κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στον χώρο των καλλιτεχνών⁴. Τα κείμενα τούτα είναι αρκετά πειστικά για να μας δώσουν την κοινωνική αντίληψη για τη θέση του καλλιτέχνη στα πλαίσια εκάστοτε των ιδιαίτερων κοινωνικοοικονομικών συγκυριών.

1. Ακολουθώντας, λοιπόν, τον πρώτο άξονα δομής, διαπιστώνουμε από τη μελέτη των κειμένων εργασιακή σχέση του καλλιτέχνη προς δύο

3. Πράγματι προξενεί κατάπληξη το πλήθος των καλλιτεχνών (αγιογράφων, ξυλογλυπτών, αργυρογλυπτών) μικρότερης καλλιτεχνικής αξίας, που εργάζονται στον Ιόνιο χώρο κατά τους 16ο-19ο αιώνες, όπως προκύπτει από την έρευνα στα αρχεία της Επτανήσου. Βλ. ενδεικτικά τις σχετικές αρχειακές εργασίες που αναφέρθηκαν παραπάνω (σημ. 2): των Π. Ροντογιάννη, Γερ. Πεντόγαλου, Μαρίας Καζανάκη και κυρίως Γ. Μοσχόπουλου. Μόνο από τις εργασίες του τελευταίου («'Ανέκδοτα στοιχεία για την εκκλησιαστική τέχνη στην Κεφαλονιά», *ό.π.*, σσ. 220-246 και «Συμπληρωματικά στοιχεία...», *ό.π.*, σσ. 268-297) εντοπίζονται 70 τελείως άγνωστοι ή ελάχιστα γνωστοί θεράποντες της επτανησιακής (κυρίως κεφαλληνιακής) εκκλησιαστικής τέχνης.

4. Βλ. ενδεικτικά Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Κεφαλονιάς, Νοταριακό Αρχείο, φάκ. 61/Γ', βιβλίο 5, νοτ. Δήμος Αρδαβάνης (1643-1650), φ. 90r-v συμφωνία του ξυλογλύπτη Ιωάννη Μοσκέτη με τη μονή Αγίου Ιωάννου στο Κρουονέρι Κεφαλονιάς. Ακόμη τρεις συμφωνίες του Άντζολου Μοσκέτη, επίσης ξυλογλύπτη, με τη μονή του Αγίου Γερασίμου βλ. Γ.Α.Κ., *ό.π.*, Εκκλησιαστικό Αρχείο, στον κώδικα των ετών 1603-1672 της μονής, φ. 444r (20.7.1668), 445r (29.12.1671, 3.2.1672). Γ.Α.Κ., *ό.π.*, Εκκλησιαστικό Αρχείο, κώδικας του ναού Αγ. Σπυρίδωνος Ληξουρίου (1608-1786) φ. 12v, 13v, 14v (16.11.1634, 14.4.1644) κώδικας του ναού των Αγίων Θεοδώρων στο Κάστρο (1665-1818), φ. 285r, κώδικας του ναού Αγίας Τριάδος στο Ληξούρι (1809-1903), φ. 11v (13.5.1823), φ. 12r (Μάιος 1830), κώδικας ναού Υ.Θ. Δραπάνου (1835-1927), φ. 18r (Νοέμβριος 1889). Γ.Α.Κ., *ό.π.*, Νοταριακό Αρχείο, φάκ. 184/Γ', νοτ. Ιωάννης Βαπτιστής Χαρβούρης, δέσμη ετών 1672-1679, φ. 42r-v (χρον. 4.2.1677) και *ό.π.*, φάκ. 189/Ε', νοτ. Κων. Μηνιάτης, βιβλίο 6 (1700-1702), φ. 259r (22.1.1702), 189/ΣΤ', στον ίδιο νοτ., βιβλίο 8 (1704-1706), φ. 84v (3.7.1705), φ. 156r-v (10.2.1706), βιβλίο 9 (1706-1708). Περβλ. και Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλου α) «Οί Κρήτες ξυλογλύπτες κ.λ.π.», *ό.π.*, σσ. 250-261, β) «'Ανέκδοτα στοιχεία κ.λ.π.», *ό.π.*, σσ. 247-259, γ) «Συμπληρωματικά στοιχεία κ.λ.π.», *ό.π.*, σσ. 304-308, όπου δημοσιεύονται σχετικές εργασιακές συμφωνίες.

κατευθύνσεις: α) με τον εκάστοτε αναθέτη του έργου (επίτροποι ναών - ηγούμενοι μονών)⁵ και β) με τους μαθητές του⁶.

Στην πρώτη περίπτωση προβάλλει ένα αξιολογικό στοιχείο πρωταρχικής σημασίας: καμιά αναγραφή από όσες μελετήθηκαν (και μελετήθηκαν πάνω από 100) δεν προδίδει προσφορά έργου εκ μέρους του καλλιτέχνη με ημερομίσθια αμοιβή. Παντού εντοπίζονται συμφωνίες πραγματοποίησης έργου “κατ’ αποκοπήν” και τις περισσότερες φορές συμπεριλαμβάνονται και τα υλικά κατασκευής⁷. Έτσι έχουμε ενώπιόν μας έναν ελεύθερο επαγγελματία, του οποίου η αμοιβή και οι συνθήκες εργασίας ρυθμίζονται από διμερή συμφωνία, που οπωσδήποτε προσδιορίζεται και δεσμεύεται από τις γενικότερες κοινωνικές συνθήκες της εκάστοτε χρονικής περιόδου και του γεωγραφικού χώρου της Επτανήσου.

Τα κυριότερα σημεία της εργασιακής συμφωνίας προσδιορίζουν τις εργασιακές σχέσεις ανάμεσα στους δύο συμβαλλομένους, καθώς αναφέρονται λιτά, αλλά συγκεκριμένα στα δικαιώματα και στις υποχρεώσεις καλλιτέχνη - επαγγελματία και αναθέτη του έργου. Στις υποχρεώσεις λοιπόν του καλλιτέχνη καταγράφονται συνήθως: α) η περάτωση του έργου σε ορισμένο χρόνο, β) η φροντίδα της προμήθειας των υλικών, γ) η κατασκευή του έργου - καλλιτεχνήματος με πρότυπο ένα δικό του προγενέστερο καλλιτέχνημα, του οποίου γίνεται σαφής μνεία, δ) κατά τη διάρκεια της επιτέ-

5. Βλ. σχετικές συμφωνίες στις πηγές που αναγράφονται στην προηγούμενη (αριθ. 4) σημείωση, καθώς και στην εκεί δημοσιευόμενη βιβλιογραφία. Βλ. ακόμη και Ντίνου Κονόμου, *Ναοί και Μονές στη Ζάκυνθο*, Αθήνα 1964, σ. 121. Οι συμφωνίες αυτές ακολουθούν τις βασικές αρχές που υπαγορεύονται από τον Πολιτικό Κώδικα των Ιονίων νησιών βλ. *Πολιτικός Κώδικς του Ένωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, Κέρκυρα 1851, σσ. 208-223.

6. Βλ. συμφωνίες δασκάλου με τον μαθητή του στα Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Κεφαλονιάς, Νοταριακό Αρχείο, φάκ. 189/Η', νοτ. Κων. Μηνιάτης, δέσμη 3, φ. 12r, φάκ. 189/Β', βιβλίο 2, (1682-1687), φ. 122r (31.5.1685), στον ίδιο φάκ., βιβλίο 3(1687-1693), φ. 12v (22.1.1688) και φ. 201r (11. 10.1691), φ. 207r-v (14.11.1791), φάκ. 189/ΣΤ', βιβλίο 8 (1704-1706), φ. 156r-v (10.2.1706), και βιβλίο 9 (1706-1708), φ. 12v (22.9.1707). Πρβλ. και Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλου, «Συμπληρωματικά στοιχεία κ.λπ.», ό.π., σσ. 300-305, 307-308.

7. Βλ. στις εργασίες Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλου α) «Οί Κρήτες ξυλογλύπτες κ.λπ.», ό.π., σσ. 241-261, β) «Ανέκδοτα στοιχεία κ.λπ.», ό.π., σσ. 215-265 και γ) «Συμπληρωματικά κ.λπ.», ό.π., σσ. 266-318, όπου πλην των συμφωνιών δημοσιεύεται κι ένας μεγάλος αριθμός αναγραφών με εργασιακό χαρακτήρα.

λεσης του συγκεκριμένου έργου, ο καλλιτέχνης δεν έχει το δικαίωμα να αναλάβει άλλη υποχρέωση εργασίας.

Στις υποχρεώσεις του αναθέτη επισημαίνονται: α) μια χρηματική προκαταβολή προς τον καλλιτέχνη πριν από την έναρξη της εργασίας και β) η πληρωμή του καλλιτέχνη είτε εφάπαξ είτε κατά δόσεις⁸.

Διαπιστώνεται ότι μέσα ειδικά στις δεσμεύσεις του καλλιτέχνη λανθάνει ο λειτουργικός κανόνας της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας, που παρουσιάζει διακυμάνσεις διαχρονικά λόγω συγκεκριμένων ιστορικών ή άλλων γεγονότων, όπως είναι για παράδειγμα ο οργασμός ανοικοδόμησης ναών και μονών αμέσως μετά από τους καταστρεπτικούς σεισμούς, που συνταράζουν την Επτανήσο. Οι σεισμοί με τις συνέπειές τους αποτελούν καθοριστικό παράγοντα, που έμμεσα επιτρέπει την ανανέωση

8. Δημοσιεύουμε εδώ, ως δείγμα, σχετικό συμφωνητικό, που περιέχει όλα τα χαρακτηριστικά στοιχεία, που αναφέρουμε. Πρόκειται για τη συμφωνία του Κρητικού ξυλογλύπτη Ἐντζουλου Μοσκέτη με τον ηγούμενο της μονής του Αγίου Γερασίμου στην Κεφαλονιά. Η συμφωνία αφορά την κατασκευή τέμπλου και κουβουκλίου του ναού του Αγίου Γερασίμου της εν λόγω μονής. (Βλ. το έγγραφο στα Γ.Α.Κ., Αρχαία Ν. Κεφαλονιάς, Εκκλησιαστικό Αρχείο, κώδικας μονής Αγ. Γερασίμου, ετών 1603-1972, φ. 445. Πρωτοδημοσιεύεται στο Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλου, «Οί Κρητες ξυλογλύπτες κ.λπ.», ό.π., σ. 260. Το έγγραφο έχει ως εξής: «1672 Φεβρουαρίου 3. Ἐσωθ(εν) τῆς μάνδρας τοῦ μοναστηρίου τῆς Νέ(ας) Ἱερουσαλῆμ. τὴν σήμερον /² ὁ καθηγούμε(ενος) κ(ύριος) Κλήμης Βάλσαμ(ος) ἦλθεν εἰς συμφωνίαν μετ(ὰ) τοῦ μ(ισέ)ρ Ἐντζουλου Ἰνταγιαδόρου /³ τὸ πίκλην Μοσκέτη Κρητικοῦ νὰ φτιάση τὰ διάστιλ(α) τῆς ἔξω ἐκκλησι(ας) τοῦ Ἁγίου Γερασί(μ)ου /⁴ μὲ δύο τράβες καὶ κολονέτες φουρνί(δες). ἤγουν μὲ πόρτες, ποδιές καὶ σφαιλιστάρια εἰς τὸν τροπ(ον) /⁵ ὁποῦ εἶναι μέσα ἐκκλησία φτιασμένη ὁμ(οί)ως καὶ τὸ κουβούκλι(ον) τῆς ἔξω ἐκκλησι(ας) ὡς εἶναι καὶ /⁶ τῆς μέσας καὶ τελειόντας τὸ καλὸ γύρισμα ἀπὸ τὴν Ζάκυνθ(ον) νὰ εἶναι ὁμπλιγάδος νὰ μ(ῆ) /⁷ ἀρχίση καμί(αν) ἄλη δουλεί(αν) ἐδῶ εἰς τὴν Κεφαλληνί(αν) καὶ ὁ προορηθῆς καθηγούμε(ενος) /⁸ νὰν τοῦ δόση διὰ τὰ ἄνω(θεν) διαστιλ(α) καὶ κουβούκλιον ρ(εά)λ(ια) τῶν ἀριθμῶν ἐξήκοντα. /⁹ τὰ μισὰ ἄσπρα μετριτὰ καὶ τὰ ἄλλα ἰμῆσα εἰς τόσον πρᾶγμα τῆς ἀρεσκ(είας) του. /¹⁰ Καὶ τὰ μετριτὰ νὰν τοῦ τὰ δόση εἰς τὴν νέαν ἰσοδιάν ὁποῦ ἀγρικᾶτ(αι) ὁμπρὸς /¹¹ τοῦ Αὐγούστου. Καὶ οὕτως ἔμειναν εὐχαριστημένα τὰ μέρη καὶ τὴν σήμερον ἔλαβε δύο /¹² ζευγάρια σεντόνια σκούλινα, τὸ ἓνα ζευγάρι δουλεμένα μὲ τὸ βελόν(ι), πλατιά τὰ μέ(ρ) /¹³λα του μίαν ἀπαλάμην καὶ τὸ ἄλλ(ο) ζευγάρι εἶναι τῆς μόδας μὲ δύο δάκτιλα ξόμπλι.

/¹⁴ Τὰ ἐβαλουτάραν μὲ εὐχαρίστησιν τοῦ αὐτοῦ μ(ισέ)ρ Ἐντζουλου ρ(εά)λ(ια) 25 καὶ ἄκον/¹⁵το τῶν μετριτῶν) ρ(εά)λ(ια) 4. Μένη νὰ λάβῃ ρ(εά)λ(ια) 31. Διὰ πίστεως ἀληθεί(ας) ἔκαμα τὸ παρ(όν).

/¹⁶ Ἄνθιμι(ος) ἱεροδιά(κονος) ὁ Βάλσαμ(ος) παρακαλεστός ἀπὸ τὰ μέρη [ἔγραψα].»

της τέχνης, καθώς επανακοσμούνται “συναδελφικοί”, μοναστηριακοί και ιδιωτικοί ναοί⁹.

Άξια προσοχής και ιδιαίτερης ανάλυσης είναι η σχέση επίσης του καλ-

9. Γενικά για τους σεισμούς βλ. ενδεικτικά Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Κεφαλονιάς, Νοταριακό Αρχείο, φάκ. 61/Γ', βιβλίο 5, νοτ. Δήμος Αρδαβάνης (1643-1650), φ. 90r-v συμφωνία του ξυλογλύπτη Ιωάννη Μοσκέτη με τη μονή Αγίου Ιωάννου στο Κρουονέρι Κεφαλονιάς. Ακόμη τρεις συμφωνίες του Αντζολου Μοσκέτη, επίσης ξυλογλύπτη, με τη μονή του Αγίου Γερασίμου βλ. Γ.Α.Κ., ό.π., Εκκλησιαστικό Αρχείο, στον κώδικα των ετών 1603-1672 της μονής, φ. 444r (20.7.1668), 445r (29.12.1671, 3.2.1672). Γ.Α.Κ., ό.π., Εκκλησιαστικό Αρχείο, κώδικας του ναού Αγ. Σπυριδωνος Ληξουρίου (1608-1786) φ. 12v, 13v, 14v (16.11.1634, 14.4.1644), κώδικας του ναού των Αγίων Θεοδώρων στο Κάστρο (1665-1818), φ. 285r, κώδικας του ναού Αγίας Τριάδος στο Ληξούρι (1809-1903), φ. 11v (13.5.1823), φ. 12r (Μάιος 1830), κώδικας ναού Υ.Θ. Δραπάνου (1835-1927), φ. 18r (Νοέμβριος 1889). Γ.Α.Κ., ό.π., Νοταριακό Αρχείο, φάκ. 184/Γ', νοτ. Ιωάννης Βαπτιστής Χαρβούρης, δέσμη ετών 1672-1679, φ. 42r-v (χρον. 4.2.1677) και ό.π., φάκ. 189/Ε', νοτ. Κων. Μηνιάτης, βιβλίο 6 (1700-1702), φ. 259r (22.1.1702), 189/ΣΤ', στον ίδιο νοτ., βιβλίο 8 (1704-1706), φ. 84v (3.7.1705), φ. 156r-v (10.2.1706), βιβλίο 9 (1706-1708). Πρβλ. και Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλου α) «Οί Κρήτες ξυλογλύπτες κ.λ.π.», ό.π., σσ. 250-261, β) «'Ανέκδοτα στοιχεία κ.λπ.», ό.π., σσ. 247-259, γ) «Συμπληρωματικά στοιχεία κ.λπ.», ό.π., σσ. 304-308, όπου δημοσιεύονται σχετικές εργασιακές συμφωνίες. Ιδιαίτερος οργασμός ανοικοδόμησης ναών και μονών (και, βέβαια, αναδιακόσμησης) παρατηρείται αμέσως μετά τους μεγάλους σεισμούς 1636-1638 (Η. Τσιτσέλης, ό.π., τόμ. 1, σ. 420: «... Έπεσαν και οί βράχοι και πολλά δένδρα έξερριζώθησαν έν τῷ δάσει τοῦ Αἴνου... Εἰς 525 μέχρι 540 ἀνήλθεν ὁ τῶν θυμάτων ἀριθμός»)· 1658 (Τσιτσέλης, ό.π., σ. 422: «Αὐγούστου 1, ἡμέρα Τρίτη. Σεισμός καταστρεπτικός. Ἡ μονή Γερειά κατηρειπώθη... πεντακόσαιο οἰκίαι κατέπεσον και τριακόσιοι εἴκοσι ἐτάφησαν ὑπὸ τὰ ἐρείπια, κατεβυθίσθη δέ και λόφος τις μετ' ἐκκλησίας»)· 1766, 1767 (Τσιτσέλης, ό.π., σ. 434: «1766, Ἰουλίου 11. Μέγας σεισμός, ὥρα 5 μ.μ., διαρκέσας 3 λεπτά. Μέχρι τῆς 18ης Ὀκτωβρίου ἐσειέτο τὸ ἔδαφος. Νεκροὶ 20. Καὶ έν Ζακύνθῳ ἐπήνεγκεν καταστροφάς»)· «1767, Ἰουλίου 11, ὥρα 6 π.μ. Ὁ γνωστός καταστρεπτικώτατος έν τῇ νήσῳ σεισμός, ζημιώσας κυρίως τὸ Ληξούριον, ὅπου 50 ταφέντες ὑπὸ τὰ ἐρείπια... Τὰ τέλη τοῦ μηνὸς (;) ὅμως, ὁ γενόμενος σεισμός συνεπλήρωσε τὴν καταστροφὴν. Εἰς τὰς ἐξοχὰς 253 ἐτάφησαν ὑπὸ τὰ ἐρείπια. Οἱ σεισμοὶ διήρκεσαν ἐπὶ 40 ἡμέρας, μετὰ ὑπογείων μνημῶν... ἐκρημνίσθησαν ὄλαι σχεδὸν αἱ ἐκκλησίαι»)· 1867 (Τσιτσέλης, ό.π., σ. 456: «1867, Ἰανουαρίου 23, ἡμέρα Δευτέρα, ὥρα 6 π.μ.... Ὁ καταστρεπτικώτατος σεισμός τῆς νήσου, διαρκέσας 25''-305''... Οἱ σφοδρότατοι τιναγμοὶ ἦσαν τρεῖς, ἐπαλλήλως συμβάντες, ὧν ὁ μὲν ἦτο παλματίας, ὁ δευτερος βράστης, σεισας ὠθηστικῶς ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω, και ὁ τρίτος δινοειδής... Αἱ ζημίαι ὑπολογίζονται εἰς 15.500.000 δρχ., κατὰ τοὺς πιθανωτέρους δὲ ὑπολογισμοὺς περὶ τὰς 3.000 οἰκίαι ἐβλάβησαν, ισάριθμοι σχεδὸν ἐκρημνίσθησαν, φοβερόν δ' εἶπειν, πλὴν τῶν ἀπειραρίθμων τραυματιῶν, 224 ἄνθρωποι εὗρον οἰκτρὸν θάνατον ὑπὸ τὰ ἐρείπια...»).

λιτέχνη με τον μαθητή του. Η σχέση αυτή, όπως θα φανεί παρακάτω από τα σχετικά σημεία της συμφωνίας, είναι εργασιακή και συνάπτεται ανάμεσα κυρίως στους μεγάλους Επτανήσιους ή ξένους ζωγράφους και ξυλογλύπτες του 18ου και 19ου αιώνα¹⁰, που εργάστηκαν στα Επτάνησα, αλλά δεν απουσιάζει και από τις “ήσσονες” περιπτώσεις¹¹. Έτσι, λ.χ. η σχέση δάσκαλου-μαθητή επισημαίνεται στα πρόσωπα των Π. Δοξαρά, Ν. Κουτούζη, Ν. Καντούνη, Στ. Τσαγκαρόλα, Α. Καραντινού, Γεω. Πιτσαμάνου, αλλά και στις περιπτώσεις των Αντωνίου Κουρκουμέλη, Αντωνίου Μηνιάτη, Ιωάννη Καρύδη, Ιωάννη Μοσκέτη κ.α.¹²

Ο δάσκαλος-καλλιτέχνης, που διατηρεί εργαστήριο (αυτό συχνά στα έγγραφα σημειώνεται ως «σχολείο»)¹³, δέχεται τον μαθητή με βάση μια συμφωνία που συνάπτει με τους γονείς ή τους επιτρόπους του μαθητή. Συνήθως πρόκειται για μαθητεία στη ζωγραφική ή στην ξυλογλυπτική. Κύρια σημεία της συμφωνίας είναι τα ακόλουθα: α) Δίδεται χρηματική εγγύηση εκ μέρους και των δύο συμβαλλομένων. β) Προσδιορίζεται ακριβώς το αντικείμενο εκμάθησης. Για παράδειγμα ο δάσκαλος-ζωγράφος υποχρεώνεται να διδάξει: «*χρύσωμα, δισένιο και ζωγραφική και να έξεύρει ο μαθητής να δουλεύει τὰ κολόρα*». γ) Προσδιορίζεται ο χρόνος διδασκαλίας (5-7 χρόνια). δ) Στις υποχρεώσεις του πατέρα αναγράφο-

10. Βλ. Σ. Δε Βιάζη, *‘Η ζωγραφική εν ‘Ελλάδι. Πινακοθήκη Β’ (1902-1903)*, σ. 234, όπου σημειώνεται ότι οι μαθητές «*ήρχιζον να τρίβωσι τὰ χρώματα, έπειτα να σχεδιάζωσι και κατόπιν να χειρίζωνται τὰ χρώματα ζωγραφούντες και αντίγραφοντες έργα τών δασκάλων, παρ’ οἷς έμαθήτευον*». Ενώ ο Αλκιβιάδης Χαραλαμπίδης περισσότερο συγκεκριμένος για τη διαδικασία της μαθητείας αναφέρει: *‘Ανάμεσα στους σημαντικότερους, τουλάχιστο, έφτανησιώτες ζωγράφους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα ύπάρχει σχέση δασκάλου-μαθητή*» (Α. Χαραλαμπίδη, *Συμβολή στη μελέτη της έφτανησιώτικης ζωγραφικής*, ό.π., σ. 12).

11. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Κεφαλονιάς, Νοταριακό Αρχείο, φάκ. 189/Η’, νοτ. Κων. Μηνιάτης, δέσμη 3, φ. 12γ, στον ίδιο νοτ. 189/Β’, βιβλίο 2, φ. 122γ, στον ίδιο 189/Γ’, βιβλίο 3, φ. 12ν, φ. 201γ, 207γ-ν, 189/Ε’, βιβλίο 6, 292γ-ν, 189/ΣΤ’, βιβλίο 8, 156γ-ν και βιβλίο 9, φ. 121ν.

12. Βλ. Α. Χαραλαμπίδη, ό.π., σσ. 12-14, 26 (για τον Π. Δοξαρά: «*Τροφοδοτεῖ άμεσα τή σχολή με μαθητές κάνοντας δύο από τους γιούς του ζωγράφου*»), 36-37. Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλου, «*Συμπληρωματικά στοιχεία κ.λπ.*», ό.π., σσ. 266-318.

13. Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλου, «*Συμπληρωματικά στοιχεία κ.λπ.*», ό.π., σ. 301, έγγο. 2, στίχ. 7-8, όπου χαρακτηριστικά στη συμφωνία αναφέρεται «*...με κοντετζιόν ότι να μην είχε λύπη ο μαθητής από τό σχολίον μήτε έορτή μήτε καθημερινή...*».

νται: η υποταγή του μαθητή στον δάσκαλο, η ανελλιπής φοίτηση, η παροχή εξόδων διατροφής και ενδυμασίας κατά την περίοδο της μαθητείας¹⁴. ε) Σε ορισμένες περιπτώσεις ο δάσκαλος, εκτιμώντας προφανώς τις οικονομικές συγκυρίες του μαθητή του, παρέχει ορισμένες εργασιακού χαρακτήρα διευκολύνσεις: τον αφήνει ελεύθερο τους καλοκαιρινούς μήνες, και ορισμένους μήνες από τον χρόνο της μαθητείας του επιτρέπει, εργαζόμενος πάντα κοντά του, να εισπράττει για λογαριασμό του την αμοιβή της εργασίας του. Ιδού μια σχετική αναγραφή: «Ἐξεκαθαρίζουνε δακρόδον ὅτι ἀπὸ τοὺς ἄνωθεν ἕξη χρόνους ἀφίνην ὁ ἄνωθεν Sr Μανόλης τὸν μισὸν χρόνον καὶ ὅ,τι ξεδούλιον ἦχε κάμη ὁ ἄνωθεν μαθητῆς, νὰ εἶναι καὶ ἀγρικιέτε διὰ λόγου τοῦ ἀσιστέροντάς τονε στὸν αὐτὸν μισὸν χρόνον στὴν ἄνωθεν δούλεψιν...»¹⁵.

Από τους όρους της συμφωνίας διαπιστώνεται μια σχέση διδασχής και μαθητείας, αλλά ταυτόχρονα προσδιορίζονται και στοιχεία ιδιότυπου εργασιακού χαρακτήρα. Ο δάσκαλος κερδίζει από την εργασία του μαθητή του, που μαθητεύει στο εργαστήριο ή έξω απ' αυτό σε ναούς ή μονές. Φαίνεται μάλιστα ότι υπήρχε συχνά κάποια υστεροβουλία του δασκάλου-καλλιτέχνη για να κρατήσει περισσότερο χρόνο τον μαθητή κοντά του με τον προφανή στόχο την εργασιακή εκμετάλλευση. Τούτο τουλάχιστον

14. Παραθέτουμε δειγματικά χαρακτηριστική συμφωνία μαθητείας [Γ.Α.Κ., Αρχεία Ν. Κεφαλονιάς, Νοταριακό Αρχείο, φάκ. 189/Γ' Π, νοτ. Κων. Μηνιάτης, βιβλίο 3, (1687-1693), φ. 12ν (χρον. 22.1.1688), και Γ. Ν. Μοσχόπουλου, «Συμπληρωματικά στοιχεία, κ.λπ.», ό.π., σ. 302)]: «1688, Γεναρίου 22. Τὴν σήμερον οἱ παρόντες, ὁ μισέρ Πέτρος Μάνεσις καὶ μισέρ Ἰω/²αννης Καρήδης, ἀγιογράφος, ἐσιμφώνισαν, καὶ δίδη ὁ αὐτὸς Μάνεσις /³ τοῦ ἄνωθεν ἀγιογράφου τὸν υἱὸν τοῦ Μανόλη, διὰ νὰν τὸν ἐμάθη τὴν ζο/⁴γραφικὴν τέχνην σε διορία χρόνους εὐτά, κἀνοντας τὴν νητμασιά, /⁵ ποδεμὴ ὁ αὐτὸς πατήρ τοῦ αὐτοῦ πεδιοῦ του, καὶ ἂν δέν τὸν μάθη στὸ αὐτὸ /⁶ τέρμενον νὰν τὸ τελιόση καθὼς ἤξεύρη, καὶ ὁ δάσκαλος νὰ εἶναι ὀμπληγα/⁷δος νὰ δὴνη του μισέρ Πέτρον δουκάτα πενήντα, ἦτι δ. 50. Ἐτζι ὀμοίως /⁸ ἂν ἦχε λύψη τὸ πεδὴ νὰ μὴν πηγένη νὰ μάθη, νὰ εἶναι ὀμπληγάδος /⁹ ὁ μισέρ Πέτρος νὰν του δὴνην ἄλλα τόσα δουκάτα 50. Βεβαιώνωντας ἦπο /¹⁰ χειρός τους, ὑπο μαρτυρίας τὸν κατοθεν.

/¹¹ +Πέτρος Μανέσις βεβεονο τα ανοθε.

/¹² Ἰωαννης Καριδης βεβεονο ως ανωθεν.

/¹³ + Σπίρος Λουζης μαρτιρο τα ανοθε.»

15. Απόσπασμα από τη συμφωνία του αγιογράφου Μανόλη Μάνεση με τους επιτρόπους του Νικολού Μάνεση για να διδασχθεί ο δεύτερος τη ζωγραφική (Γ.Α.Κ., Αρχεία Ν. Κεφαλονιάς, Νοταριακό Αρχείο, φάκ. 189/ΣΤ', νοτ. Κων. Μηνιάτης, βιβλίο 8, ετών 1704-1706, φ. 156γ-ν. Γ. Ν. Μοσχόπουλου, ό.π., σσ. 307-308).

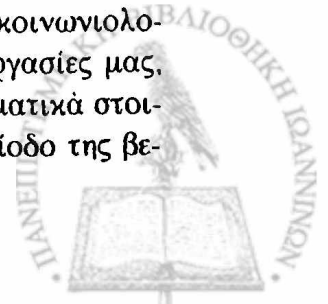
προδίδει η ρήτρα της χρηματικής εγγύησης εκ μέρους του δασκάλου για τη διδασκαλία του μαθητή σε ορισμένο ακριβώς χρόνο¹⁶.

II. Στον δεύτερο άξονα του προβληματισμού μας, που προσδιορίζεται ως “αμοιβή της εργασίας του καλλιτέχνη”, θα περιοριστούμε σε ενδεικτικές επίσης επισημάνσεις και κοινωνικές και διαχρονικές διαφοροποιήσεις.

α) Είναι σαφής η κοινωνική και οικονομική διαφοροποίηση της θέσης του καλλιτέχνη κατά τη μετάβαση από την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας στον 19ο αιώνα. Στις εργασιακές συμφωνίες των 17ου και 18ου αιώων ως αμοιβές των καλλιτεχνών επισημαίνονται: σιτάρι, κρέας, τυρί, ύφασμα, σεντόνια κ.ά., σε συχνό ρυθμό. Αντίθετα στον 19ο αιώνα, όταν οι οικονομικές δομές στην Επτάνησο έχουν διαφοροποιηθεί και έχουμε σαφείς ενδείξεις μιας εκχρηματισμένης οικονομίας, το φαινόμενο της αμοιβής των καλλιτεχνών με την παροχή ειδών διατροφής ή ενδυμασίας μειώνεται και, προς το τέλος του αιώνα, εξαφανίζεται. Η εργασία πια πληρώνεται σε ρευστό χρήμα¹⁷.

16. Ο εργασιακός χαρακτήρας της παρουσίας του μαθητευόμενου στο εργαστήριο προκύπτει κι από το γεγονός ότι ενίοτε ο δάσκαλος-αγιογράφος κατέφευγε στη δικαιοσύνη είτε για να εισπράξει το πρόστιμο εκ μέρους του μαθητή, είτε για να υποχρεώσει τον μαθητή να εργαστεί πέρα του συμπεφωνημένου χρονικού διαστήματος προκειμένου να καλύψει τις τυχόν απουσίες: «1691, Νοεμβρίου 14. Τὴν σήμερον ἐπειδὴ καὶ νὰ ηβρησκαται μία γραφή εἰς τες πράξεις μου. εἰς τὴν οπιαν φενεται καὶ ἤλθαν σε συμφωνίαν ἀπο ενα μέρος ο μισέρ Πέτρος Μάνεσις καὶ ἐκ το ἕτερον ὁ μισέρ Ἰωαννης Καρηδης ἀγιογράφος καὶ ὀμπληγαρήσθη ο ἄνωθεν Μάνεσις εἰς διοριαν χρονους εὐτά... καὶ ἐπειδὴ ο ἄνωθεν Μανολεις νὰ ἐλιψε περισιες βολές ἀπὸ το σχολίον του... ο ἀνωθεν ἀγιογράφως ηθέλισε νὰ περάσι με το μεσον τῆς δικαιοσύνης... καὶ περὶ πλέον ἐξεκαθαρίζει ὅτι τὸν κερὸν οπου ἐλιψε ἀπο το σχολίον του. μῆναις πέντε. ναν τοὺς δουλεύσι του δασκαλου του τελιονοντας ἢ ἄνωθεν χρόνοι εὐτά. κατα πὼς λέγει ἡ πρώτη γραφή...» (Γ. Ν. Μοσχόπουλου, «Συμπληρωματικά στοιχεία κ.λπ.», ὁ.π., σ. 303, ἔγγρ. 5, στίχ. 1-4, 7-10 καὶ 20-23).

17. Στους κώδικες και στα κατάστιχα εσόδων-εξόδων των μονών και των ναών είναι συχνότατες οι αναγραφές αμοιβών. Ιδιαίτερα, όπως αναφέραμε κιόλας, στα χρονικά διαστήματα που ακολουθούσαν τους μεγάλους σεισμούς στην Επτάνησο. Η έρευνα στις σχετικές πηγές που σώζονται στα Αρχεία της Κεφαλονιάς, στο Εκκλησιαστικό Τμήμα, θα μπορούσε να αποδώσει χρήσιμα στοιχεία για οικονομικές και κοινωνιολογικές εμβυθύνσεις. Ένα σεβαστό αριθμό αναγραφών παραθέτουμε στις εργασίες μας, που αναφέρθηκαν παραπάνω («'Ανέκδοτα στοιχεία κ.λπ.» και «Συμπληρωματικά στοιχεία κ.λπ.»). Για την οικονομική κατάσταση της Επτανήσου κατά την περίοδο της βε-

β) Από ενδεικτικές συγκρίσεις, που κι αυτές γίνονται με πολλή επιφύλαξη λόγω ανεπάρκειας συγκριτικών στοιχείων, προκύπτει κατά τον 19ο αιώνα μια γεναιότερη αμοιβή της εργασίας του καλλιτέχνη.

Παραθέτουμε ενδεικτικά παραδείγματα: Το 1810 ο γνωστός αγιογράφος Αντώνιος Κουρκουμέλης Ρίφιος για το χρύσωμα ενός θρόνου και την αγιογράφηση μιας εικόνας και ενός σταυρού αμείβεται με το ποσό των 79 γροσίων¹⁸, όταν ένα ζεύγος παπούτσια στοιχίζει 3 γρόσια και μια λίτρα (δηλ. μισό κιλό τυρί) το 1/3 του γροσίου¹⁹.

Το 1818 οι ξυλογλύπτες Ανδρέας και Αντώνιος Ποπολάνοι για να φιλοτεχνήσουν το κουβούκλι των Αγίων Θεοδώρων στο Κάστρο της Κεφαλονιάς λαβαίνουν το ποσό των 264 γροσίων²⁰, όταν το ζεύγος τα παπούτσια έχει επίσης 3 γρόσια και η λίτρα το τυρί 1/3 του γροσίου.

Το 1839, ύστερα από 20 περίπου χρόνια, ο Αντώνιος Ρίφιος εισπράττει από τους επιτρόπους της Υ. Θ. του Δραπάνου στο Αργοστόλι το σημαντικό ποσό των 314 κολονάτων για 13 εικόνες και 6 εξαπτέρυγα²¹. Το 1857 οι ζωγράφοι Γεράσιμος Ματσούκης και Γεώργιος Τρωϊάνος για

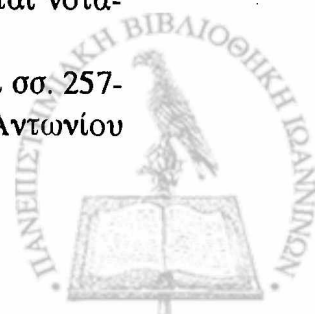
νετικής κυριαρχίας βασική είναι η εργασία του Ανδρ. Ανδρεάδη, *Περί τῆς οἰκονομικῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπτανήσου ἐπὶ Βενετοκρατίας*, ἐν Ἀθήναις 1914 (τόμοι Α', Β'). Ο ίδιος επίσης μας παρέχει στοιχεία για την αμέσως ακολουθούσα περίοδο των σύντομων κατακτήσεων (1797-1814). Βλ. Ἀνδρ. Ἀνδρεάδου, *Ἡ ἑπτανησιακὴ οἰκονομία κατὰ τὴν περίοδον 1797-1814*, Κέρκυρα 1936. Για την περίοδο της αγγλικῆς κυριαρχίας ορισμένα οικονομικῆς φύσεως στου Σπ. Βερύκιου, *Ἱστορία τῶν “Ἡνωμένων κρατῶν” τῶν Ἰονίων Νήσων*, Ἀθήναι 1964, σ. 206. Κυρίως στο πρόσφατο βιβλίο της Μιράντας Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Πολιτειογραφικὰ Ἰόνιων νησιῶν ἐπὶ αγγλικῆς κυριαρχίας 1815-1864*, τόμος πρώτος, *Οἱ ετήσιες εκθέσεις τῆς Ἀρμοστέας πρὸς τὸ υπουργεῖο τῶν Ἀποικιῶν*, ἐκδ. “Ἐταιρείας Κεφαλληνιακῶν Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν”, στη σειρά “Διατριβῶν καὶ Μελετῶν”, ἀριθ. 4, Ἀθήνα 1997.

18. Γεωργ.Ν. Μοσχόπουλου, «Συμπληρωματικὰ στοιχεῖα» κ.λπ., ὁ.π., σσ. 272-273.

19. Βλ. αντιστοιχίες ενδεικτικά σε αναγραφές στις πηγές: Γ.Α.Κ., Αρχεῖα Νομοῦ Κεφαλονιάς, Εκκλησιαστικὸ Ἀρχεῖο, Αρχεῖο Μονῶν, Ἱερὰ μονὴ Σισίων, Κατάστιχο υπ' ἀριθ. 23, φφ. 1-2.

20. Γ.Α.Κ., Αρχεῖα Νομοῦ Κεφαλονιάς, Εκκλησιαστικὸ Ἀρχεῖο, κώδικας Αγ. Θεοδώρων Κάστρου, φ. 302r. Πρβλ. καὶ Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλου, «Ἀνέκδοτα στοιχεῖα κ.λπ.», ὁ.π., σ. 241, παραγρ. 10, καὶ σ. 252, ἔγγρ. 4, στιχ. 2-5, ὅπου δημοσιεύεται νοταριακὴ πράξη γιὰ τὴν ἐξόφληση τοῦ λογαριασμοῦ τῶν Ποπολάνων.

21. Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλου, «Ἀνέκδοτα στοιχεῖα κ.λπ.», σσ. 230-233 καὶ σσ. 257-258, ὅπου δημοσιεύεται ἰδιόχειρη ἀπόδειξη πληρωμῆς τοῦ αγιογράφου Ἀντωνίου Κουρκουμέλη.

αγιογράφηση της ουρανίας του Αγίου Νικολάου στο Ληξούρι, για ορισμένα χρυσώματα (κουβούκλιο, Αγ. Τράπεζα, Δεσποτικό στασίδι) και βάψιμο των τοίχων παίρνουν 315 τάλιρα²², όταν το ζεύγος τα παπούτσια έχει 1 τάλιρο, ένα ημεροκάματο ξυλουργού 45 όβολα και το ημεροκάματο του ανειδίκευτου εργάτη 40 όβολα (1 τάλιρο =100 όβολα)²³. Και στο τέλος περίπου του 19ου αιώνα ο αργυρογλύπτης Γεράσιμος Λοβέρδος Στελακάτος πληρώνεται με το ποσό των 2,5 δρχ. για τον καθαρισμό ενός καντηλιού, όταν το ημεροκάματο του τεχνίτη κοστίζει 3 δρχ. περίπου²⁴.

Όπως αναφέραμε και στην αρχή, θίγουμε απλά ένα θέμα από μια ιδιαίτερη οπτική γωνία. Νομίζουμε ότι πρέπει να στραφεί η έρευνα με περισσότερο ενδιαφέρον προς τη σπουδή και τούτου του γνωστικού αντικειμένου του πολιτισμού μας στον Ιόνιο χώρο με βάση τη λογική: ότι ο βασικός σκελετός όλων εκείνων των στοιχείων που ονομάζουμε πολιτισμό ακόμη και των καλλιτεχνών, δεν είναι αποδεδειγμένος από συγκεκριμένες παραγωγικές σχέσεις.

22. Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλου, «Συμπληρωματικά στοιχεία κ.λπ.», *ό.π.*, σσ. 254-276, όπου οι πληροφορίες (από ανέκδοτη πηγή) για την αμοιβή του αγιογράφου Γεράσιμου Μαρσούκη.

23. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Κεφαλονιάς, Εκκλησιαστικό Αρχείο, Αρχείο ναών, Ι. Ναός Υ. Θ. Δραπάνου, κατάστιχο 1, φφ. 15-17.

24. Βλ. Γ.Α.Κ., *ό.π.*, Εκκλησιαστικό Αρχείο, κατάστιχο εσόδων-εξόδων του ναού Υ. Θ. Δραπάνου, ετών 1889-1908, φ.φ. 7γ, 8ν, 19γ, όπου σημειώνεται: «ἐπληρώσαμεν εἰς τὸν χρυσοχόον Γερ. Λοβέρδον διὰ τὴν ἐπιδιόρθωσιν τοῦ ἀργυροῦ σταυροῦ καὶ καθαρισμὸν δρχ. 6», «Εἰς τὸν χρυσοχόον Γερ. Λοβέρδον διὰ ἐπιδιόρθωσιν καὶ καθαρισμὸν τῶν 4 κανδηλίων ἀργυρῶν τῶν ἐορτῶν ἐπληρώσαμεν δρχ. 10», «Διὰ καθαρισμὸν 26 εἴκοσι ἕξ ἀργυρῶν κανδηλίων καὶ διόρθωσιν αὐτῶν ἐπληρώσαμεν εἰς τὸν χρυσοχόον Γεράσιμον Λοβέρδον Στελακάτον δρχ. ὀγδοήκοντα...80».

SUMMARY

WORK RELATIONS AND FEES TO THE ARTISTS OF THE IONIAN ISLANDS (17th - 19th Centuries)

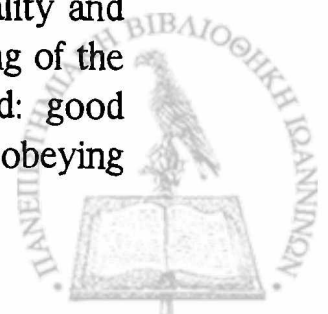
by
George Moschopoulos

The following study represents our issues in two areas: 1) work relations of artists-producers (in particular iconographers, wood carvers and silversmiths), either between them and the assignor of the work, or in the framework of teacher-artist to his student. 2) relations referring to the artist's fees.

Our examples (over 100 cases) has been taken from the Ionian Island area. That is, an area operating as crossroads between the Orthodox East and the Latin West and at the time period (17th-19th centuries) during which the Venetian and the British dominated the Ionian Islands. It should also be noted that we were especially concerned, not by the few the prominent personalities but mainly by the large population of the less known iconographers and wood carvers. They were noted to work more often after every destructible earthquake in the Ionian area. When the needed, they reconstructed churches, monasteries and the decoration of these works of art.

From our sample research, we conclude that talent is of course the basic factor in the practice of the iconography and wood carving but the artisty performance itself, takes practically a character of trade with all the factors defining the work's form. Thus the practice of art is done for bread-winning purposes. Therefore, we find ourselves in front of a clearly social phenomenon.

The above mentioned characteristics are shown in the agreement documents attached which also include certain conditions: the time period allowed for the work's execution, the construction material, the quality and the fee, be it in kind or money. When the agreement refers to teaching of the art, the teacher's and the student's responsibilities are inscribed: good teaching, the time period (5-7 years), the student's commitment to obeying

the teacher, regular attendance and the supply of clothing and board which is the responsibility of the teacher. This type of agreement is noted mainly with teachers who are known artists like P. Doxiadis, Stephanos Tsangarolas, Gerasimos Pitsamanos, Nicholas Koutouzis, Nicholas Kantounis as well as the less known like Antonios Kourcoumelis, Antonios Miniatis, Ioannis Karidis, Ioannis Moschetis, Angoulos Moschetis etc.

This working relationship of the 17th century changes in the 19th century. While in the 17th and 18th centuries, the artist was paid in kind, (wheat, meat, cheese, clothing material), this kind of payment gradually lessened and by the end of the 19th century, payment was made only in money. This clearly shows the influence of a monetary economy. This is another factor showing the professional character of art which is performance directly influenced and differentiated by the economic methods of production and the overall social progress.

